

Передмова

Дана книга «Чорнобильське досьє КГБ» охоплює період 1986–1991 рр., висвітлює постчорнобильське життя — суспільні настрої, повсякдення, заходи з ліквідації наслідків аварії, все те, що знайшло відображення в документах радянських спецслужб. Збірник продовжує співпрацю Галузевого державного архіву Служби безпеки України та Інституту історії України НАН України з опрацювання та публікації архівних документів про аварію на Чорнобильській АЕС.

Однією з перших масштабних публікацій архівних документів КДБ був спецвипуск журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» № 1 за 2001 рік, в якому з нагоди 15-річчя Чорнобильської трагедії було опубліковано 121 розсекречений документ та спогади п'ятьох учасників ліквідації наслідків аварії. Новелізація законодавства, а саме прийняття у квітні 2015 р. Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» відкрило можливості для введення в науковий обіг нових, раніше невідомих архівних документів радянських спецслужб. Сподіваємося, що ця архівна революція дозволить вивести на новий рівень вивчення Чорнобильської аварії та її наслідків.

Дослідження техногенної екологічно-гуманітарної катастрофи, яка стала наприкінці квітня 1986 року на Чорнобильській атомній електростанції, є надзвичайно складною темою, оскільки передбачає вивчення багатьох аспектів — соціального, економічного, політичного, морального-психологічного. Науково-технічні та суспільно-політичні передумови аварії на 4-му енергоблоці ЧАЕС, зусилля з її мінімізації відображено у численних статтях, книгах, збірниках, підготовлених на основі документів та матеріалів Оперативної групи ЦК КПУ, Ради міністрів УРСР, Національної академії наук України. Разом з тим поза увагою дослідників залишалися документи Комітету державної безпеки Української РСР про детальні відомості щодо функціонування Чорнобильської АЕС в 1970–1991 рр., інформаційну ситуацію в республіці в умовах надзвичайної ситуації, проблеми довілля після катастрофи.

Видання містить передмову з історичною та археографічною складовими, документальну частину, примітки до документів, іменний та географічний покажчики, список скорочень та перелік опублікованих документів.

Інформаційний фон та повсякденність в Україні у часи аварії на ЧАЕС

Інформацію про техногенну катастрофу, спричинену вибухом і подальшим руйнуванням четвертого енергоблоку Чорнобильської атомної електростанції в ніч на 26 квітня 1986 року, партійно-державним керівництвом СРСР та радянськими спецслужбами було відразу віднесено до категорії таємної. Як свідчать архівні документи, Комітет держбезпеки УРСР негайно взявся розробляти та впроваджувати цілий комплекс спеціальних заходів із засекречення відомостей про аварію на режимному об'єкті. В одному з перших повідомлень Управління КДБ по м. Києву та Київській області, надісланих до КДБ СРСР 26 квітня 1986 року, зазначалося: «З метою недопущення витоку інформації, розповсюдження неправдивих та панічних чуток організований контроль вихідної кореспонденції, обмежений вихід абонентів на міжнародні лінії зв'язку»¹. У перші дні після аварії керівництво КДБ УРСР, нехтуючи необхідністю інформувати населення про екологічні наслідки «ядерного лиха», більше переймалося «перевіркою версії про можливий диверсійний намір», залучивши до оперативних заходів 67 агентів та 56 довірених осіб². Коли стало зрозумілим, що правду про події на ЧАЕС приховати неможливо (поява значної кількості публікацій на Заході, вимушена евакуація близько 45 тисяч мешканців міста енергетиків Прип'яті), 29 квітня 1986 року начальник УКДБ УРСР по м. Києву та Київській області генерал-майор Леонід Бихов дав розпорядження «про посилення роботи міськрайорганів в районах міста Києва та Київської області на підприємствах та установах для припинення спільно з партійними та радянськими органами фактів розповсюдження провокаційних та панічних чуток, застосування відносно їхніх інспіраторів найбільш рішучих заходів. Райвідділи щоденно до 11 та 17 годин повинні доповідати черговому УКДБ: — скільки виявлено базик; — скільки проведено попереджувальних бесід; — скільки осіб попереджено; — яка ситуація на підприємствах та установах; — ситуація в районах»³. У свою чергу голова КДБ УРСР С. Муха у доповідній записці, адресованій першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому, інформував вище політичне керівництво республіки про зусилля чекістів напередодні Першого травня забезпечити належний контроль «за оперативною обстановкою у Київській, Чернігівській, Житомирській областях у зв'язку з надзвичайними подіями, що мали місце 26 квітня на Чорнобильській АЕС»⁴. У першій декаді травня 1986 року 5 відділ 6 Управління КДБ СРСР склав перелік відомостей (всього 26 пунктів) щодо подій на ЧАЕС, які підлягають засекреченню. Сподіваючись применшити масштаби трагедії, співробітники органів держбезпеки вважали за необхідне не розголошувати у пресі та приватних розмовах: причини аварії на 4-му енергоблоці ЧАЕС; вичерпні дані про характер та обсяги

¹ ГДА СБУ. — Ф. 11. — Спр. 992. — Т. 29. — Арк. 1076.

² Там само. — Арк. 108.

³ Там само. — Арк. 111а.

⁴ ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 1 — Спр. 1238. — Арк. 64.

руйнувань; інформацію про кількість та склад суміші, виверженої із зруйнованого реактора під час вибуху; відомості про рівень радіоактивного забруднення у приміщеннях атомної електростанції та в 30-кілометровій зоні; діапазон дезактиваційних робіт у ході ліквідації наслідків аварії; статистику захворюваності на променеву хворобу серед персоналу станції, ліквідаторів, евакуйованого населення; факти масового отруєння та епідеміологічних захворювань, пов'язаних з аварією; дані про обсяг державних капіталовкладень на консервацію 4-го енергоблоку, найменування організацій та кількість працівників, причетних до ліквідаторських робіт⁵. Занепокоєнням з приводу витоку інформації просякнутий наказ голови КДБ СРСР В. Чебрикова № 0515 від 30 серпня 1989 р. «Про заходи посилення контррозвідувальної роботи на об'єктах атомної енергетики у зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС»: «Аварія та її наслідки використовуються буржуазною пропагандою та спецслужбами противника для розгортання антирадянської кампанії, дискредитації вітчизняної атомної енергетики, підриву престижу соціалістичної економіки та науки. Спекулюючи на тому, що трапилося, противник створює додаткові труднощі у торгівлі СРСР із західними партнерами, робить спроби внести елементи недовіри у взаємовідносини між країнами соціалістичної співдружності. Спеціальні служби США та їхніх союзників у НАТО через резидентури, діючі під прикриттям посольств капіталістичних держав у Москві, представників інофірм, журналістів та інших іноземних громадян, а також за допомогою технічних засобів розвідки здійснюють наполегливі спроби щодо добування закритих відомостей про радіаційну ситуацію в зоні АЕС і за її межами, ступінь ураження населення, боеготовність військ хімзахисту та цивільної оборони, першочергові дії з ліквідації наслідків аварії і т.п. Активізувалась діяльність ворожих елементів з-поміж радянських громадян зі збору та передачі іноземцям інформації негативного характеру»⁶. Не дивно, що виходячи з отриманих інструкцій, органи КДБ УРСР намагалися у звичний для себе спосіб завадити представникам зарубіжних інформаційних агентств збирати правдиву інформацію про аварію. Так, під цілодобовим контролем спецслужб перебувала знімальна група американського телеканалу «Сі-Бі-Ес», яка упродовж 23–25 травня 1986 року збирала у Києві матеріал про наслідки Чорнобильської катастрофи. Застосовуючи метод «оманливого контакту», співробітники органів держбезпеки домоглися бажаного результату: «іноземці ... погодилися з фактами публікації в США тенденційних матеріалів про аварію на Чорнобильській АЕС... У телефонних розмовах зі своїми зв'язками та представництвом у Москві американці позитивно відгукувалися про ситуацію в Києві». Багатий арсенал методів дезінформування було залучено органами держбезпеки у жовтні 1986 року під час відвідин столиці УРСР групою американських дипломатів та спеціалістів-радіологів. Метою приїзду до Києва представників посольства США у Москві

⁵ ГДА СБУ. — Ф. 11. — Спр. 992. — Т. 33. — Арк. 91–92.

⁶ ГДА СБУ. — Ф. 9. — Спр. 34. — Арк. 86–96 зв.

було вивчення радіаційної ситуації у приміщеннях, призначених для розташування генконсульства США та проживання його співробітників. На вулицях дипломати вступали у контакт із окремими жителями міста, намагаючись зібрати відомості про Чорнобильські події. З доповідної записки голови КДБ УРСР С. Мухи першому секретареві ЦК КПУ В. Щербицькому дізнаємося, що «КДБ здійснив комплекс оперативних заходів в інтересах отримання інформації про наміри американців, контролю за їхніми діями, вивчення застосованої апаратури, доведення до іноземців вигідних відомостей... Вживаними заходами американці були виведені на наші оперативні можливості»⁷. Увага радянських спецслужб була прикута до міжнародно-інформаційних кампаній української діаспори, присвячених Чорнобильській катастрофі. КДБ УРСР уважно спостерігав за діяльністю Закордонного представництва Української Головної Визвольної Ради, яке намагалось створити «координаційний комітет у справах української катастрофи», та зусиллями українських емігрантських кіл домогтися розгляду питання Чорнобиля на 41-й сесії Генеральної Асамблеї ООН у вересні 1986 року. Для організації спеціальних операцій спецслужби використовували усі можливі канали інформаційного впливу, про що регулярно доповідалось ЦК КПУ: «КДБ УРСР проводить заходи з протидії підривному акціям зарубіжних центрів ОУН та просуванню у засоби масової інформації країн Заходу об'єктивних відомостей про ситуацію у зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС»⁸.

І все ж таки основні й найважливіші ресурси для інформаційної блокади навколо Чорнобильської аварії радянські спецслужби задіяли в межах України. Методами технічного контролю спецслужби прагнули завадити поширенню негативних настроїв, панічних чуток серед жителів України навколо вибуху на ЧАЕС. Не уникнув попереджувально-профілактичної бесіди зі співробітником органів держбезпеки киянин В. Детяр, який під час телефонних розмов з колегами «тенденційно оцінював ситуацію в місті і висловлював претензії до діяльності радянської влади» (див.: **Документ № 12**). Адміністративний арешт терміном на 15 діб («дрібне хуліганство») у травні 1986 р. отримав мешканець житлового масиву «Троещина» у місті Києві В. Карумідзе, провина якого полягала у тому, що він, перебуваючи в нетверезому стані в готелі «Братислава», звинуватив керівників правлячої партії у причетності до Чорнобильської катастрофи⁹.

Намагаючись применшити масштаби трагедії, владна верхівка не лише зволікала з оповіщенням населення про радіаційну небезпеку, а й примушувала Міністерство охорони здоров'я УРСР займатися оковамилюванням при діагностиці променевих уражень. Підтвердженням цього є витяг зі звіту спецслужб за 11 травня 1986 року: «За даними Шевченківського РВ УКДБ адміністрація Київської області та 25 лікарень, ґрунтуючись на вказівці

⁷ ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 1245. — Арк. 172–173.

⁸ Там само. — Арк. 85–86.

⁹ ГДА СБУ. — Ф. 11. — Спр. 992. — Т. 29. — Арк. 25.

Мінздорів'я УРСР (нібито наказ № 24с від 11.05.86 р.) в історіях хвороб пацієнтів з ознаками «променева хвороба» вказують діагноз «вегетосудинна дистонія». На думку головлікаря обласної лікарні Клименко А.М., така постановка питання може в майбутньому призвести до плутанини при призначенні лікування, діагностиці, а також вирішенні питання про інвалідність та встановлення пенсії» (див.: **Документ № 13**). У свою чергу КДБ УРСР, піклуючись про режим таємності серед медичних працівників, рекомендував Міністерству охорони здоров'я розглянути питання про посилення контролю за використанням інформації про стан та кількість хворих, уражених променевою хворобою (див.: **Документ № 19**).

Приховування урядовими структурами масштабів аварії, повідомлення зарубіжних радіостанцій породжували неймовірні чутки та тривожні побоювання серед киян. Дозована, а інколи спотворена інформація про існуючу небезпеку, незнання як поводитися в надзвичайній ситуації створили передумови для масової та тривалої паніки в столиці України. Під впливом страху, невідзначеності кияни кинулися рятувати свої родини. На всіх вокзалах, аеропортах біля білетних кас утворилися величезні черги жінок з дітьми. У найбільш помітних формах паніка в Києві стала проявлятися 4–5 травня 1986 року. Масштабне зростання пасажиропотоку у Києві було зафіксовано Штабом цивільної оборони та КДБ УРСР 7–9 травня 1986 року. Соціальна напруженість у столиці, масова панічна реакція киян стала предметом розгляду Оперативною групою політбюро ЦК КПУ з питань, пов'язаних з ліквідацією наслідків аварії на Чорнобильській АЕС на засіданні 8 травня 1986 року. Після нетривалої дискусії урядовці погодилися з рекомендаціями голови КДБ УРСР С. Мухи, який запропонував для уникнення масового скупчення людей запровадити додаткові залізничні потяги та збільшити кількість місць продажу проїзних квитків: «тов. Масик (заступник голови Ради Міністрів УРСР, — авт.) — У два рази збільшилась кількість пасажирів. Якщо минулого року за добу перевозили 26 тис. осіб, то вчора виїхало з Києва 55,5 тис. осіб. Утричі збільшилось відправлення автомобільним транспортом. Вчора виїхало 19,5 тис. осіб. Авіаційний транспорт. Надали додаткові літаки. Позавчора відправили 9 тис. осіб... тов. Муха — Вчора додатковий потяг відправився напівпорожнім через те, що каси не змогли пропустити. Просимо додаткові потяги і відправляємо їх напівпорожніми»¹⁰. Градус панічних настроїв у Києві у другій декаді травня 1986 року відображено у щоденних довідках КДБ УРСР:

«9.05. Продано 58 тис. квитків на залізничний транспорт, відправлено 17 додаткових потягів, повернуто до кас 1115 квитків, черги в касах зменшуються...

10 травня було продано 44 тис. квитків на залізничний транспорт, відправлено 11 додаткових потягів, повернуто до кас 954 квитки. Обстановка серед іноземних туристів нормальна...

¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 17. — Спр. 385. — Арк. 79–90.

12 травня продано 42463 квитки, відправлено 13 додаткових потягів, повернуто до кас 1206 квитків...

13.05 було продано 35520 квитків на залізничний транспорт, відправлено 7 додаткових потягів, повернуто до кас 1230 квитків. Продаж квитків входить у літню норму...

14.05. За добу було продано 36 тис. квитків, відправлено 6 додаткових потягів, повернуто до кас 925 квитків...

За 15.05. продано 34595 залізничних квитків, відправлено 2 додаткові потяги, повернуто до кас 933 квитки */літня норма — до 30 тис. квитків на добу/...*

Протягом 17 травня продано 41432 квитки, відправлено 4 додаткові потяги, повернуто до кас 921 квиток. Відправлено по графіку 12 потягів з дітьми шкільного віку...

19.05. Протягом доби продано 31118 квитків, відправлено 7 додаткових потягів, повернуто до кас 740 квитків. Відправлено 13 потягів з дітьми. Обстановка нормальна...

21.05. протягом доби відправлено 3 додаткові потяги, повернуто до кас 776 квитків. Відправлено 11 потягів з дітьми з м. Києва. Обстановка нормальна»¹¹.

Виходячи з оперативних даних силових структур, можна стверджувати, що гостра панічна реакція киян на ситуацію на Чорнобильській АЕС простежується з кінця квітня і в першій декаді травня 1986 року. Зменшення проявів панічної поведінки жителів столиці стає помітним лише в останній декаді травня 1986 року. Радянські спецслужби зазвичай намагалися протидіяти поширенню панічних настроїв у Києві. Основні зусилля Комітет держбезпеки УРСР спрямував на усунення найнебезпечніших панікерів. Так, наприкінці квітня–травні 1986 року оперативний склад райвідділів КДБ УРСР активно розшукував осіб, які збирали інформацію та поширювали плітки щодо подій на ЧАЕС. Лише в період з 13 до 15 травня 1986 року у Києві було виявлено 23 так званих «базік» та проведено 270 пояснювальних бесід з поширювачами паніки¹². Так, за наполяганням Комітету держбезпеки, попередження від адміністрації Київського науково-дослідного інституту отоларингології ім. проф. О.С. Коломійченка, у присутності секретаря Радянського райкому КПУ м. Києва отримав професор лікувального закладу Юрій Сушко, який «розповсюджував чутки про можливу смерть половини жителів м. Києва»¹³. Дісталось і співробітникам Київського науково-дослідного інституту туберкульозу та грудної хірургії ім. академіка Ф.Г. Яновського В. Апостолову та Л. Шершевському, які за свідченнями агента «Меркурія» «ініціативно проводять заміри рівня радіації в повітрі, рослинах... заявляють, що багато співробітників сильно постраждали, у них уражені щитовидні залози, що усі сільськогоспо-

¹¹ ГДА СБУ. — Ф. 11. — Спр. 992. — Т. 29. — Арк. 3, 8, 14, 20, 27, 38, 45, 59.

¹² Там само. — Арк. 18, 25, 30, 37.

¹³ Там само. — Арк. 25.

дарські рослини забруднені». Головний лікар Київської обласної лікарні піддав суворій критиці завідувачку відділенням гематології Марту Беленьку, яка охоче ділилася зі своїми колегами інформацією про стан пацієнтів, які прибули з Чорнобильського району (див.: **Документ № 19**).

Важливу роль у денонсації чуток спецслужби відводили друкованим засобам інформації, які мали роз'яснювати, що радіаційна небезпека не є істотною. Зниженню панічної напруги у суспільстві та розповсюдженню вигідної для влади інформації мало слугувати «інтерв'ю позитивного характеру про ситуацію в Києві» з постійним представником французької туристичної фірми в Україні, об'єктом ОП (оперативной подборки, — рос.) КДБ «Ріти», опубліковане у травні 1986 р. на сторінках газети «Правда Украины» (див.: **Документ № 18**). У такий спосіб спецслужби прагнули представити єдину інтерпретацію подій, пов'язаних з техногенною катастрофою.

Соціально-психологічний стан населення під впливом екстремальної ситуації, викликаній наслідками техногенної катастрофи, зазнав ряду змін. Переживання людей пройшли шлях від шоккової розгубленості, паніки, хронічної тривоги до прояву реакції відчуженості, настороженості та недовіри. У настроях киян та переселенців із 30-кілометрової зони відчуження, крім похмурої пригніченості, стали спостерігатися образливі випадки на адресу владних структур. Органи держбезпеки неодноразово фіксували уривки приватних розмов жителів столиці України, в яких висловлювалося «невдоволення тим, що пізно повідомили про аварію, не були дані рекомендації профілактичного характеру». Рішення компартійної верхівки УРСР провести на Хрещатику першотравневу демонстрацію спровокувало громадське обурення. Урочисті заходи у столиці України з нагоди «Дня міжнародної солідарності трудящих» в умовах радіаційної небезпеки викликали хвилю критики у об'єкта ДОР (дело оперативной разработки, — рос.) 5 Управління КДБ УРСР «Голда»: «У нас сотні, тисячі гинуть і хоч би що, людське життя не має ціни. Вони спеціально організували демонстрацію, щоб продемонструвати, що все в порядку, а радіація — це повільна смерть» (див.: **Документ № 15**).

Про закритість радянського суспільства, лукавство компартійної верхівки у приховуванні правди про аварію на ЧАЕС відверто висловлювався об'єкт ДОР «Фарисейка» 5 Управління КДБ УРСР: «Хіба не могли раніше виступити перед народом хто-небудь з партійних бонз і розповісти про все, надати необхідну інформацію для народу? Адже всі збуджені, у місті паніка. Чому дитячі садки ЦК і Ради Міністрів повивозили ще 27 квітня, а наші діти сидять? У цьому випадку проявилось обличчя нашого уряду, робити гарне обличчя перед усім світом, і повна зневага до свого народу, кинутого на погалину долі в такий момент. Якби не Захід, ми б до сих пір нічого не знали. Цей безлад та безвідповідальність панує скрізь. Наша примітивна система ще не доросла до того рівня, щоб будувати та експлуатувати атомні станції. Образливо дивитися як спалювали Україну, наші прекрасні міста, села, річки» (див.: **Документ № 12**).

Недовіру до офіційної інформації, свою тривогу щодо аварії на атомній електростанції висловлював старший викладач кафедри іноземних мов Київського державного педінституту ім. Горького Лев Хелемський: «Невідомо, що влада скаже завтра. Вчора заступник голови Ради Міністрів сказав, що криза минула, що катастрофи не буде, але ж нам говорили раніше, що все в порядку і радіації немає». Більш радикально виражав свої думки доцент Української сільськогосподарської академії Григорій Калиновський, який Чорнобильську трагедію характеризував як геноцид українського народу: «Це кацапи в 1933 році не заморили голодом Україну, хочуть нині це зробити атомом» (див.: **Документи №№ 14, 15**). Аварія на ЧАЕС поблизу столиці України сприймалася завідувачем кабінету технічних засобів навчання Київського інституту народного господарства Левковцем як руйнівна політична акція, спрямована на знищення стародавнього Києва: «Це злочин, що уряд УРСР потурає Москві, що гроблять такий історичний та культурний центр як Київ, що керівникам немає справи до простих людей, подумаєш, занапаستять 3–5 мільйонів осіб» (див.: **Документ № 13**).

За інформацією радянських спецслужб, під впливом Чорнобильської катастрофи у Києві пожвавилися еміграційні настрої серед євреїв. Безсилля перед «ядерною стихією» стало сильним поштовхом до зростання релігійності серед жителів України.

Таким чином, Чорнобильська катастрофа не тільки викликала морально-психологічний дискомфорт у громадян та посилила рівень соціальної напруженості, а й стала імпульсом до осмислення глобальних екологічних проблем та потужної критики соціалістичної системи в Україні.

Постчорнобильське життя в інформаційно-аналітичних документах КДБ

Поновлення експлуатації енергоблоків № 1 (1 жовтня 1986 р.) та № 2 ЧАЕС (5 листопада 1986 р.), введення в дію ізоляційної споруди над зруйнованим 4-м енергоблоком (об'єкт «Укриття») наприкінці листопада 1986 року, поява 30-кілометрової Чорнобильської зони відчуження внесли певні зміни у діяльність відділу УКДБ УРСР по м. Києву та Київській області по Чорнобильській АЕС. Поряд із реалізацією низки заходів з організації оперативного та офіційного контролю за забезпеченням режиму секретності на атомній електростанції, запобігання витокам інформації, віднесеної до таємної (відомості про радіаційну обстановку, організація аварійно-відновлювальних і дезактиваційних робіт, технічний стан обладнання), упередження надзвичайних ситуацій, підвищення надійності охорони стратегічного об'єкта, структурний підрозділ КДБ у після-аварійний період отримав завдання здійснювати нагляд за розпочатим у грудні 1986 року будівництвом Славутича — нового міста для постійного проживання працівників Чорнобильської АЕС і членів їхніх родин.

Радянські органи державної безпеки регулярно інформували Київський обком КПУ про кількість будівельників, залучених до спорудження населе-

ного пункту для енергетиків (близько 6,5 тис. осіб), темпи зведення об'єктів міської інфраструктури, своєчасність чи затримку постачання обладнання та матеріалів на будівельні майданчики, рівень радіаційного забруднення у районі новобудов. До того ж, спецслужбам доводилось проводити через своїх агентів системну роз'яснювальну роботу серед значного числа співробітників ЧАЕС, які відмовлялися переїздити на нове місце проживання у зв'язку з поширюваними чутками про забруднення міста Славутича та прилеглої території радіонуклідами, небажанням втрачати житло у столиці України, проблемами з працевлаштуванням членів родини тощо¹⁴.

Спираючись на агентуру та довірених осіб, радянські спецслужби упродовж 1987 року ретельно відстежували ремонтно-відновлювальні роботи із запуску 3-го енергоблоку ЧАЕС, який було зупинено відразу після аварії та переведено в режим тимчасової консервації. У доповідних записках КДБ робився акцент на оцінках ступеню забруднення та способах дезактивації на третьому енергоблоці. Очищення даху третього енергоблоку (мав спільну споруду з енергоблоком № 4) від решток конструкцій понівеченого вибухом реактора, фрагментів ядерного палива, високоактивного пилу було одним з найбільш радіаційно-небезпечних та складних видів робіт з дезактивації, виконаних у ході ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС. Видалення з покрівлі десятків тонн «брудних матеріалів» (в основному механічним способом) у вересні–жовтні 1986 року призвело до покращення радіаційної обстановки на 3-му енергоблоці. Однак, як свідчать документи КДБ, станом на весну 1987 року забруднення приміщень та обладнання 3-го енергоблоку не відповідало нормативним вимогам. Незважаючи на дезактивацію 877 з 1108 приміщень 3-го енергоблоку, на 30 березня 1987 року рівень гамма-фону поверхонь конструкцій та обладнання автономної частини атомної електростанції складав 1–600 мР/год. Інформуючи про ситуацію навколо 3-го енергоблоку, Комітет держбезпеки прагнув донести до відповідних інстанцій, що єдино правильним рішенням під час дезактивації є демонтаж покрівлі машинного та реакторного залів 3-го енергоблоку¹⁵. У результаті виконання частини запланованих робіт потужність дози радіоактивного випромінювання у машинному залі третього енергоблоку до кінця липня 1987 р. була різко знижена та склала 7–50 мР/год. Проте в одному з таємних листів на адресу першого секретаря Київського обкому КПУ Г. Ревенка, датованому липнем 1987 року, начальник УКДБ УРСР по м. Києву та Київській області Л. Бихов наполегливо рекомендував прислухатися до думки персоналу ЧАЕС про недоцільність введення в експлуатацію 3-го енергоблоку у вересні 1987 року, оскільки штурмівщина, нестача кваліфікованих кадрів (у складі ремонтних бригад було всього 30% спеціалістів з досвідом роботи на АЕС), ряд технічних та технологічних труднощів під час усунення дефектів спецапаратури негативно позначаються на якості ремонтних робіт та оптималь-

¹⁴ ГДА СБУ. — Ф. 11. — Спр. 1478. — Т. 6. — Арк. 29, 37, 44.

¹⁵ Там само. — Арк. 3–4.

ному циклі заміни обладнання (див.: **Документ № 54**). Очевидно, що в партійних кабінетах врахували конфіденційну інформацію спецслужб, оскільки після аварійне введення в експлуатацію 3-го енергоблоку було відтерміновано на грудень 1987 року.

В умовах приховування інформації про Чорнобильську катастрофу правляча еліта віддавала перевагу рекомендаціям спецслужб, а не державних органів та організацій. Саме тому не видається дивним, що під час ліквідації наслідків аварії Управління КДБ УРСР по м. Києву та Київській області здійснювало масштабну аналітичну роботу з подвійною метою: для практичного забезпечення контррозвідувальних завдань на стратегічному об'єкті та інформування офіційних кіл про події та процеси, що мали місце на промайданчику ЧАЕС і навколо нього.

Спеціальні підрозділи столичного УКДБ наприкінці 1980-х — початку 1990-х років підготували велику кількість аналітичних матеріалів (довідки, огляди, бюлетені, доповіді), присвячених вирішенню інженерно-технічних та медико-біологічних проблем, породжених аварією на ЧАЕС. Так, за участі оперативних та офіційних джерел серед провідних спеціалістів ЧАЕС, виробничого об'єднання «Прип'ять» спецслужбою було проведено поглиблений аналіз причин 14-ти аварійних зупинок на атомній станції в 1987–1988 роках. У секретній інформації УКДБ по м. Києву та Київській області «Про стан аварійності та технологічної дисципліни на Чорнобильській АЕС», надісланий до Київського обкому КПУ 26 лютого 1988 року, докладно йшлося про порушення виробничого процесу, що призвели до недовироблення атомною станцією 653279,6 тис. кіловат-годин. Численні негативні ситуації на підприємстві, на думку контррозвідки, були зумовлені помилковими діями оперативного персоналу станції; неодноразовими порушеннями технологічної дисципліни працівниками ремонтних бригад під час регламентних робіт; відсутністю документації про технічні терміни експлуатації обладнання. Коли інспекція Держатоменергонагляду СРСР визнала якість проведених у 1987 році ремонтних робіт на ЧАЕС «незадовільною», УКДБ по м. Києву та Київській області запропонувало: «змінити ідеологію ремонтних робіт, у тому числі за рахунок їх якісного планування, підготовки та проведення»; забезпечити «підвищення професійної майстерності оперативного та ремонтного персоналу»; «посилення технологічної дисципліни» (див.: **Документ № 95**).

Для потреб поточної діяльності владних та управлінських структур наприкінці квітня 1988 року УКДБ по м. Києву та Київській області було підготовлено розлоге інформаційне повідомлення «Про виконання заходів щодо підвищення надійності реакторів типу РБМК-1000 на ЧАЕС», в якому докладно описується проведення організаційних, інженерно-конструкторських будівельно-монтажних робіт на 1-му та 2-му енергоблоках ЧАЕС в 1989–1991 роках, терміни розробки та впровадження на станції нової системи швидкодійного аварійного захисту та висловлюється занепокоєння щодо прийому на роботу в найближчий період більше 2000 осіб оперативного та допоміжного

персоналу, який погано розуміється на специфіці атомної промисловості (див.: **Документ № 111**).

У червні 1988 року радянські спецслужби у прихований спосіб долучилися до дискусії в наукових колах щодо доцільності дезактивації у Чорнобильській зоні відчуження. У аналітичній записці «Про стан ефективності дезактиваційних робіт у зв'язку з ліквідацією наслідків аварії на ЧАЕС», надісланий першому секретарю Київського обкому КПУ Г. Ревенку, начальник Управління КДБ УРСР по м. Києву та Київській області Ю. Шрамко стверджував, що незважаючи на дефіцит ефективної автоматизованої техніки, проведення спеціальних робіт на території ЧАЕС та навколо неї, у містах Прип'ять, Чорнобиль, селах Поліського, Чорнобильського, Іванківського районів дозволило створити на промайданчику атомної станції, в ряді місць 30-кілометрової зони відносно безпечні умови для тимчасового проживання та роботи персоналу підприємств та організацій, які беруть участь у ліквідації наслідків аварії, а також покращити радіаційну обстановку в населених пунктах. Для успішного вирішення питання щодо відродження на території зони відчуження повноцінної господарської діяльності керівник столичного підрозділу КДБ УРСР пропонував партійним органам окрім прийняття рішення про статус Зони відчуження, активно застосовувати новітні методи дезактивації великих площ, лісів, водних джерел, а саме: зняття шару ґрунту товщиною до 5 см, в якому зосереджено до 99% радіоактивних речовин; захоронення землі з поверхні в підкореневоживильний шар; видалення мулових донних відкладень; вогневу обробку бетонних конструкцій; механізоване нанесення і зняття бетонованих і полімерних сумішей (див.: **Документ № 119**).

У регулярних інформаційно-аналітичних зведеннях КДБ про стан ліквідації наслідків аварії, що надсилалися на адресу партійних органів, значне місце відводилося описуванню прикладів, які свідчили про недостатню ефективність вжитих адміністрацією ЧАЕС заходів для зниження опромінення персоналу станції та слабкий контроль за дотриманням особистої радіаційної безпеки. За оперативними даними, протягом 1987 року небезпечну дозу опромінення (понад 25 бер) отримали: на ЧАЕС — 8 осіб, в Управлінні будівництва ЧАЕС — 12, в інших організаціях — 3 (див.: **Документ № 68**). Серйозне занепокоєння у спецслужб викликав той факт, що під час першого етапу ліквідації наслідків аварії на території Зони відчуження було створено 15 пунктів захоронення радіоактивних відходів, які з огляду на обставини не вдалося обладнати відповідно до вимог радіаційної безпеки (під могильники інколи використовувалися природні яри та поглиблення)¹⁶. Починаючи з вересня 1987 року, в доповідних записках спецслужб під розлогою назвою «Про обстановку на ЧАЕС та в 30-кілометровій зоні» стала з'являтися інформація стосовно «самоселів» — цивільного населення Зони відчуження. Кількість евакуйованого населення, яке повернулося до своїх домів після відселення, за підрахунками

¹⁶ ГДА СБУ. — Ф. 11. — Спр. 1478. — Т. 6. — Арк. 178.

КДБ, на початок осені 1987 року складала 500 осіб. Органи державної безпеки у листуванні з органами виконавчої влади змушені були визнати, що заходи з обмеження в'їзду в зону тих, хто хоче повернутися (рос. — «возвращенцев»), є малоефективними, оскільки основними причинами реевакуації є «моральні мотиви, а також соціально-побутові труднощі у нових місцях проживання»¹⁷.

Особлива увага співробітниками відділу УКДБ УРСР по м. Києву та Київській області по Чорнобильській АЕС приділялась контролю за станом об'єкта «Укриття» над 4-м енергоблоком. Будівля «Саркофага», розрахована на 20–30 років, вже через рік після введення в експлуатацію продемонструвала свою ненадійність. У першій декаді січня 1988 року начальник Управління КДБ УРСР по м. Києву та Київській області Ю. Шрамко поінформував Київський обком партії про перевірку його підлеглими «сигналу» про можливу руйнацію окремих елементів доаварійних будівельних конструкцій 4-го енергоблоку. Силами агентури було «встановлено, що у приміщенні головних циркуляційних насосів (ГЦН) внутрішня опорна стіна відхилилась в сторону деаераторної етажерки на 30–60 см. В результаті цього плити перекриття на відмітці +31 м частково вийшли із зачеплення з опорною конструкцією, що може привести до їхнього руйнування навіть при незначних динамічних навантаженнях»¹⁸. Після отримання від Комітету держбезпеки цієї інформації керівництвом ЧАЕС відразу було прийнято рішення про заборону будь-яких дезактиваційних та демонтажних робіт поблизу об'єкта «Укриття».

Про загрозливі дефекти у конструкції «Саркофага» йшлося у повідомленні Комітету держбезпеки на адресу першого секретаря Київського обкому КПУ від 15 березня 1988 року: «Незважаючи на те, що «Укриття» захищає навколишнє середовище від нейтронного та гамма-полів, у зв'язку з тим, що повна ізоляція маси розвалу 4-го реактора не забезпечена, продовжується винос радіоактивних речовин з його поверхні, який досягає максимальних рівнів при північно-західному вітрі. Абсолютні значення сумарної активності виносу поки що не визначені» (див.: **Документ № 100**). Викриті під час стеження за ізоляційною спорудою проблеми і труднощі, достовірність оцінок експертів про те, що стан конструкції «Саркофага» є наразі нестабільним та несеїсмостійким спонукало начальника УКДБ по м. Києву та Київській області звернутися у лютому 1989 року до керівника 6 Управління КДБ СРСР генерал-лейтенанта Ф. Щербака з проханням посприяти «організації міжнародного співробітництва із зацікавленими зарубіжними центрами по об'єкту «Укриття» (див.: **Документ № 133**). Невдовзі Радянський Союз таки звернувся до міжнародних організацій за допомогою для вирішення проблем Чорнобильської АЕС. Відбулися наради з МАГАТЕ та ООН щодо перетворення зруйнованого 4-го енергоблоку на екологічно безпечну систему. У листопаді 1989 р. Міністерством атомної енергетики та промисловості СРСР було підготовлено технічне за-

¹⁷ ГДА СБУ. — Ф. 11. — Спр. 1478. — Т. 6. — Арк. 253.

¹⁸ Там само. — Арк. 43.

вдання на розробку техніко-економічного обґрунтування «Укриття-2». Після розпаду СРСР побудовою нового саркофага вже опікувався уряд незалежної України.

Масив документів, які відображають розвідувальну, контррозвідувальну, оперативно-розшукову діяльність радянських спецслужб з вивчення фактів, подій, обставин, пов'язаних з техногенною катастрофою, стає важливим засобом здобуття широких знань не лише про Чорнобильську проблематику, а й про основні риси та протиріччя, переваги і недоліки командно-адміністративної системи СРСР.

* * *

Будівництво Чорнобильської атомної електростанції розпочалося у травні 1970 року. З початком будівельних робіт у місті енергетиків Прип'яті Київської області у 1970 р. було створено міський відділ Управління КДБ при РМ УРСР по м. Києву та Київській області. Поява структурного підрозділу радянських спецслужб була зумовлена стратегічним статусом новобудови. Спочатку промислову безпеку важливого енергетичного підприємства забезпечувало 2 Управління (контррозвідувальне) Комітету держбезпеки при РМ УРСР, а з грудня 1982 р. — новостворене 6 Управління КДБ УРСР та відповідно 6 відділ столичного УКДБ, які безпосередньо займалися економічною контррозвідкою та захистом науково-технічного комплексу радянської держави.

Значний комплекс документів та матеріалів, які стосувалися агентурно-оперативних та попереджувально-профілактичних заходів контррозвідувальної роботи на Чорнобильській АЕС, лягли в основу літерної справи № 231 «Організація контррозвідувальної роботи в Управлінні будівництва ЧАЕС та субпідрядних будівельно-монтажних організаціях. Керівні та інформаційні матеріали, які характеризують оперативну ситуацію в будівельно-монтажних організаціях», заведеної 17 жовтня 1972 р. у зв'язку з початком будівництва атомної електростанції у заповідній зоні Полісся.

Багатотомне «Чорнобильське досьє» містить значний пласт латентної інформації, яка висвітлює передумови та хронологію аварії, причини та масштаби лиха, етапи ліквідації техногенної катастрофи. У цій книзі публікуються документи контррозвідувальних підрозділів Комітету держбезпеки УРСР, які здійснювали розробку організаційних та практичних заходів із забезпечення контролю за розвитком ситуації на Чорнобильській АЕС та в 30-кілометровій зоні відчуження з часу завершення будівництва об'єкта «Укриття» над зруйнованим 4-м енергоблоком атомної електростанції (наприкінці листопада 1986 р.) до моменту розпаду СРСР та припинення існування радянських органів державної безпеки в УРСР (вересень 1991 р.).

До збірника включено 210 документів, 210 з яких публікуються вперше, 4 є археографічними репліками, їх запозичено зі спецвипуску журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» № 1 за 2001 рік, в якому з нагоди 15-річчя Чорнобиль-

ської катастрофи оприлюднено тематично-документальні матеріали радянських спеціальних служб, які розкривають економічні, екологічні та медико-біологічні наслідки аварії. Представлені у виданні документи можна поділити на кілька груп: інформаційно-аналітичні документи (довідки, зведення, спеціальні донесення, звіти обласних, районних відділів органів спеціального призначення, які направлялися місцевим партійно-радянським органам влади та центральному керівництву спецслужб); нормативно-правові й розпорядчі документи КДБ УРСР; первинні документи, які відклалися в процесі здійснення оперативно-розшукової діяльності (матеріали зовнішнього спостереження, інформація агентури, довідки на їх основі).

Основний масив становлять документи з фонду № 11 Галузевого державного архіву СБУ. Зокрема, рапорти, донесення, доповідні записки з багатотомної справи № 992 (сформована на основі літерної справи № 502 «Організація контррозвідувальної роботи в Управлінні будівництва ЧАЕС та субпідрядних будівельно-монтажних організаціях») відображають оперативну діяльність відділу УКДБ УРСР по м. Києву та Київській області по Чорнобильській АЕС, 6 відділу УКДБ УРСР по м. Києву та Київській області та 6 Управління КДБ УРСР, спрямовану на мінімізацію техногенної катастрофи.

На основі матеріалів літерної справи № 502 готувалися узагальнюючі довідки КДБ УРСР до ЦК КПУ, частина з яких подана в даній публікації. Насамперед йдеться про документи секретного і несекретного діловодства органів держбезпеки УРСР фонду № 16 ГДА СБУ (секретаріат ДПУ УСРР — КДБ УРСР): доповідні, спецповідомлення, надіслані до органів влади й управління УРСР, в яких висвітлюються проблеми атомної енергетики в республіці, розкривається комплекс заходів щодо вирішення інженерно-технічних та медико-біологічних проблем, породжених Чорнобильською катастрофою, розповідається про зародження екологічного громадського руху в Україні. Разом із документами Секретаріату КДБ УРСР публікуються нормативно-правові й розпорядчі документи радянських органів держбезпеки з фонду № 9 ГДА СБУ, що містять спеціальні інструкції з організації забезпечення особового складу органів КДБ в 30-кілометровій зоні Чорнобильської атомної електростанції.

У виданні упорядники намагалися зібрати й оприлюднити передусім документи, що висвітлюють моделі ситуативної поведінки різних груп населення України після оприлюднення інформації про масштабне «ядерне лихо» та реакцію світової спільноти на Чорнобильську трагедію. Окремий блок документів представляє інформування радянськими органами держбезпеки відповідних інстанцій про стан ЧАЕС у післяаварійний період (1987–1991 рр.), заходи з підвищення безпечної експлуатації об'єкта «Укриття», ситуацію в Зоні відчуження.

При підготовці текстів до друку автори дотримувались усталеної упорядкованості останніх десятиліть археографічної традиції щодо публікації відповідних документів. Вони подаються у хронологічній послідовності мовою оригіналу. При публікації відтворено структурні особливості оформлення документів.

грифи секретності, машинописні підкреслення, характерні для радянських органів державної безпеки написання прізвищ великими літерами, відображені типографські бланки. Переважна більшість документів публікуються повністю, деякі подано у формі витягів. У разі публікації частини документа випущений текст позначено трьома крапками в квадратних дужках — [...], й обумовлено в заголовку. Нерозбірливо написані частини тексту, скорочення (окрім загальноновживаних, що їх подано у Списку скорочень) відновлено і подано у квадратних дужках. Наявні в тексті стилістичні й орфографічні помилки, що не впливають на зміст документа, виправлені без застережень. Специфічне написання у документах величин і одиниць вимірювання радіоактивності подано без виправлень. Помітки й резолюції наведено лише в тих випадках, коли вони відображають подальший рух документа або ставлення посадової особи до події. Підписи в документах відтворено відповідною позначкою у квадратних дужках. У легендах документів зазначено місце їхнього зберігання (скорочена назва архіву, фондів, описів, справ, аркушів) та попередні публікації, якщо документ є археографічним повтором, а також вказана їх автентичність (оригінал, копія, відпуск) та спосіб відтворення (машинопис, рукопис, друкарський відбиток). Подано перехресні посилання на документи збірника. У коментарях наведено певні уточнення та роз'яснення змісту документів.

Комп'ютерний набір документів та науково-допоміжні роботи здійснювали Ярослав Антонюк, Валентина Лавренюк, Надія Лісунова, Ірина Лябах, Анна Моргун, Тетяна Омельчук, Данило Саламін, Оксана Сіроштан, Світлана Стеценко, Віталій Хропко.

Над примітками і покажчиками працювали Олег Бажан, Ірина Лябах, Анна Моргун, Віталій Хропко.

Олег Бажан